

М. С. Сергєєва, Р. А. Кравченко

ПРЕДМЕТИ З ОБРОБЛЕНОЇ КІСТКИ З ГОРОДИЩА РАДИЧІВСЬКЕ З НА р. ДЕСНА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 1991—1992 рр.)

До наукового обігу введено й проаналізовано вироби з кістки з багатошарового поселення Радичівське 3 (Коропський р-н Чернігівської обл.), виявлені в ході досліджень 1991—1992 рр. Вироби походять з об'єктів роменської культури і культурного шару. Переважна більшість знахідок репрезентована знаряддями праці з загостреним функціональним кінцем. У колекції є також лоцило з ребра, кістяний предмет (застібка або функціональна деталь складного пристрою) і амулет з ікла ведмеда. 2 кістки коня з природним загостренням без слідів використання, які також походять з колекції, не є знаряддями. Загалом склад виробів з кістки є звичайним для слов'янських пам'яток. Вони могли належати особам, які займалися обробкою тваринної сировини шкіри і хутра.

Ключові слова: Подесіння, слов'яни, роменська культура, обробка кістки, кістяні знаряддя праці, амулет з ікла.

Городище Радичівське 3 (інші назви Хотинське, Городок) розташоване в 1 км на південь від с. Радичів (Коропський р-н Чернігівської обл.) в ур. Хотинське (рис. 1). Українська площа займає мисоподібний виступ. З південного сходу до неї примикає порізане ярами плато зайняте поселенням-супутником та рештками курганної групи (рис. 2). Увесь комплекс розташований на високій (40—50 м) правобережній терасі правого берега р. Десна і з усіх боків обмежений обводненими ярами. З основним плато він з'єднаний вузьким перехідом розташованим з південного боку. Загальна площа поселення оцінюється в 16 га (Казаков, Черненко 2013).

Пам'ятка відома в літературі з кінця XIX ст. (Самоквасов 1873, с. 4; Уварова 1906,

с. 80). Комплекс в ур. Хотинське обстежували у 1907 р. розвідками під керівництвом С. А. Гатцука (1907, арк. 83, 88—91). У 1970—1990-ті рр. його досліджував В. С. Куриленко (Куриленко 1988, арк. 9—10; 1989, арк. 3—4; 1991, арк. 8—9; 1992a; 1992b; 1995; 1998), у 1983 — О. В. Шекун (Шекун 1983, арк. 18—19, рис. 69, 70).

У 1991—1992 рр. Чернігово-Сіверська експедиція Чернігівського обласного археологічного центру під керівництвом А. Л. Казакова здійснила на пам'ятці стаціонарні розкопки. Дослідження, загальною площею близько 1000 м², охоплювали городище, відкрите поселення й рештки курганної групи (Казаков, Потапов, Олейник 1991; Казаков, Черненко 2013).

Проведенні дослідження дозволили Л. А. Казакову (Казаков, Черненко 2013) виділити три культурно-хронологічні етапи функціонування пам'ятки: 1) ранній залізний вік — юхнівська археологічна культура; 2) слов'янський — роменська археологічна культура; 3) великокнязівська доба — матеріали XI—XIII ст. Аналіз керамічного комплексу отриманого в результаті розвідок та стаціонарних розкопок дозволяють констатувати наявність на пам'ятці матеріалів епохи бронзи та київської археологічної культури.

Нині результати досліджень пам'ятки введено до наукового обігу частково (Казаков 1994; 2010, с. 109—110; Казаков, Черненко 2013; Кравченко 2016; Кравченко, Горбаненко 2017). Основний масив матеріалів лишається поза увагою вчених. Серед іншого, це стосується й виробів з кістки.

Колекція виробів із кістки з комплексу в ур. Хотинське представлена, насамперед,

Рис. 1. Місце розташування археологічного комплексу Радичівське 3 на картах: 1 — України; 2 — Чернігівської обл.

матеріалами розкопок Чернігово-Сіверської експедиції під керівництвом А. Л. Казакова в 1991—1992 рр.¹ Згідно опису індивідуальних знахідок у звіті про археологічні дослідження в 1991 р. (Казаков, Потапов, Олейник 1991, арк. 27—29) та польового опису 1992 р. на пам'ятці виявлено 25 таких артефактів. Однак, на жаль, археологічна колекція з Радичівського 3 частково втрачена, деякі вироби збереглися тільки в прорисовках. Під час підготовки публікації авторам вдалося оглянути лише 22 знахідки, що зберігаються в філіалі Мезинського народного археологічного науково-дослідного музею в с. Деснянське.

Виявленні на пам'ятці предмети з обробленої кістки концентрувалися на ділянці де зафіксована щільна житлова забудова (розкопи 1 і 9; рис. 2). З десяти знахідок, виявлених під час розкопок городища (розкоп 9), п'ять (рис. 3: 18—22) походили із заповнення будівлі роменської культури (споруда 27). До цього ж часу відноситься й артефакт виявлений в ямі 38 (рис. 3: 23). Не визначеною є культурна приналежність виробу виявленому у ямі 39 (рис. 3: 24), щоправда, віднесення його саме до виробів є доволі умовною (він є практично необробленою кісткою).

Два вироби виявленні у культурному шарі (рис. 3: 16, 17), не мають чіткої хронологічної прив'язки.

1. Користуючись нагодою авторський колектив висловлює подяку А. Л. Казакову за надані для публікації матеріали.

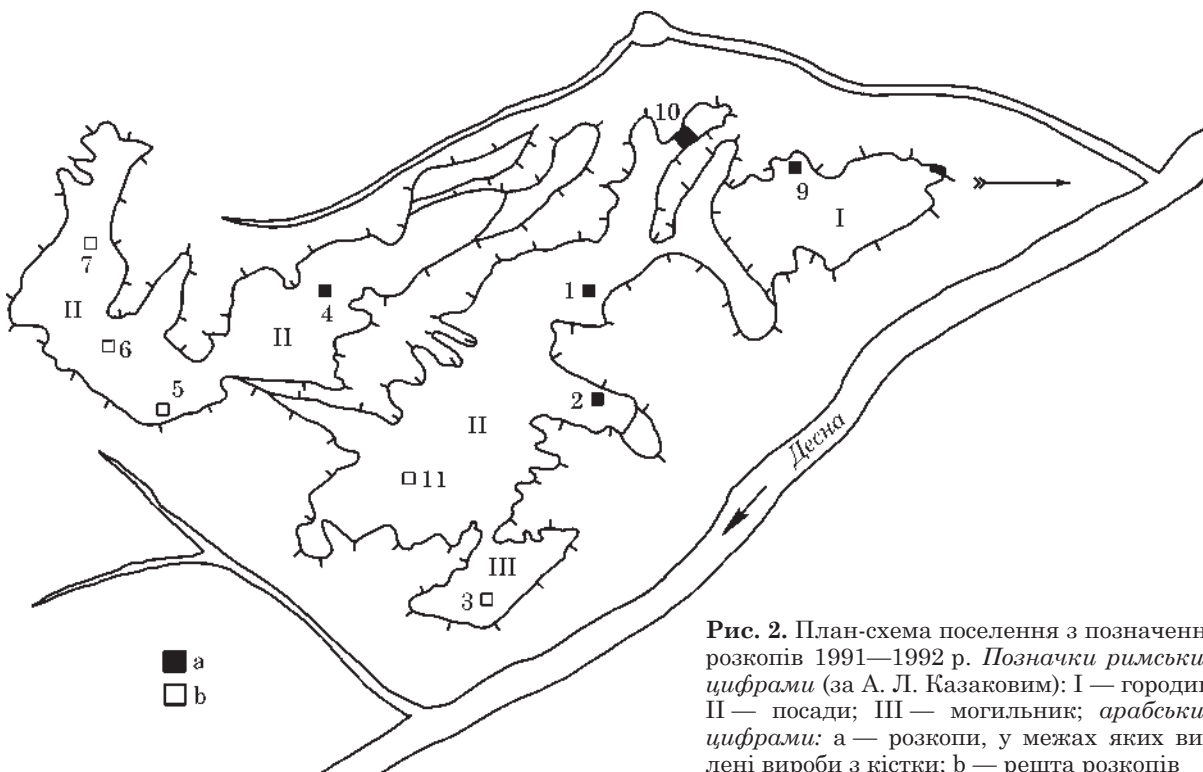

Рис. 2. План-схема поселення з позначенням розкопів 1991—1992 р. Позначки римськими цифрами (за А. Л. Казаковим): I — городище; II — посади; III — могильник; арабськими цифрами: а — розкопи, у межах яких виявлені вироби з кістки; б — решта розкопів

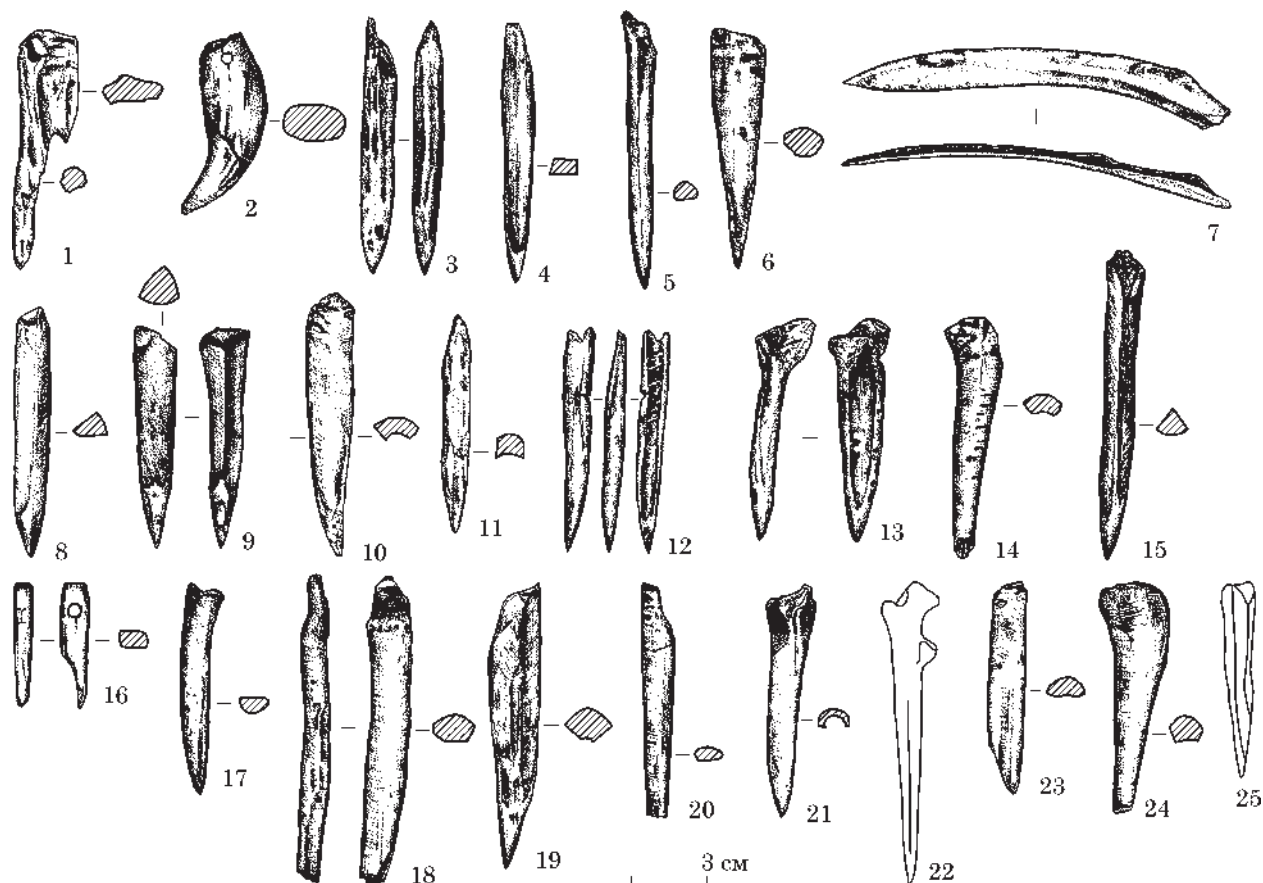

Рис. 3. Вироби з кістки, розкоп 1: 1 — культурний шар; 2—4 — споруда 5; 5—8 — споруда 6; 9 — споруда 9; 10, 11 — яма 4; 12 — яма 7; розкоп 2: 13, 14 — споруда 1; розкоп 4: 15 — споруда 13; розкоп 9: 16, 17 — культурний шар; 18—22 — споруда 27; 23 — яма 38; 24 — яма 39; розкоп 10: 25 — споруда 22

Дванадцять із п'ятнадцяти виробів з кістки, виявлених на території поселення знайдені в межах розкопу 1. Сім з них виявлені в заповненні житлових споруд 5 (рис. 3: 2—4) та 6 (рис. 3: 5—8). Ще чотири походили зі споруди 9 (рис. 3: 9) та ям 4 (рис. 3: 10, 11) та 7 (рис. 3: 12), які вірогідно мали господарче призначення. Всі зазначені об'єкти відносяться до роменської культури. Слушно гадати, цим самим часом датується й виріб з кістки, виявлений в культурному шарі над спорудою 6 (рис. 3: 1).

Також, часом існування роменської культури датуються вироби з кістки виявлені в споруді 1 (розкоп 2; рис. 3: 13, 14), споруду 13 (розкоп 4; рис. 3: 15) та споруді 22 (розкоп 10; рис. 3: 25).

Нижче презентуємо каталог кістяних артефактів, виявлених на поселенні у 1991—1992 рр. Видову приналежність всіх кісток — матеріалу виробів визначив О. Г. Сенюк (див. додаток).

1. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем (№ 40/13; рис. 3: 13; 4: 1). Матеріал — метаподій особини великої рогатої худоби. Кістка розколена уздовж, з залишками епіфіза. Функціональний кінець відшліфований абразивним матеріалом.

Поверхня відшліфована, лоціння інтенсивніше по гранях зрізу і біля функціонального загострення (рис. 4: 1а, б). Довжина виробу 8,5 см.

За характером загострення і лоціння виріб міг слугувати знаряддям для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів, наприклад, загладжування швів шкіряних виробів.

Місце виявлення: розкоп 2, споруда 1.

2. Грифельна кістка коня з природним загостреним кінцем (№ 44/18; рис. 3: 14). Кінець обламаний. Поверхня лощена.

Слідів обробки не простежено, тому проблематично відносити його до знарядь праці. Про використання нібито свідчить лощена поверхня, проте вона могла створитися під впливом зовнішніх умов.

Місце виявлення: розкоп 2, споруда 1.

3. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем з кістки великої рогатої худоби (№ 12/15; рис. 3: 3; 4: 3). Сформоване з компактною кістковою речовини. Поверхня оброблена різальним знаряддям; його сліди добре простежуються (рис. 4: 3а). Вістря оброблене грубим абразивом, простежуються його сліди. Протилежний кінець грубо обламаний і не оброблений. Виріб лощений по

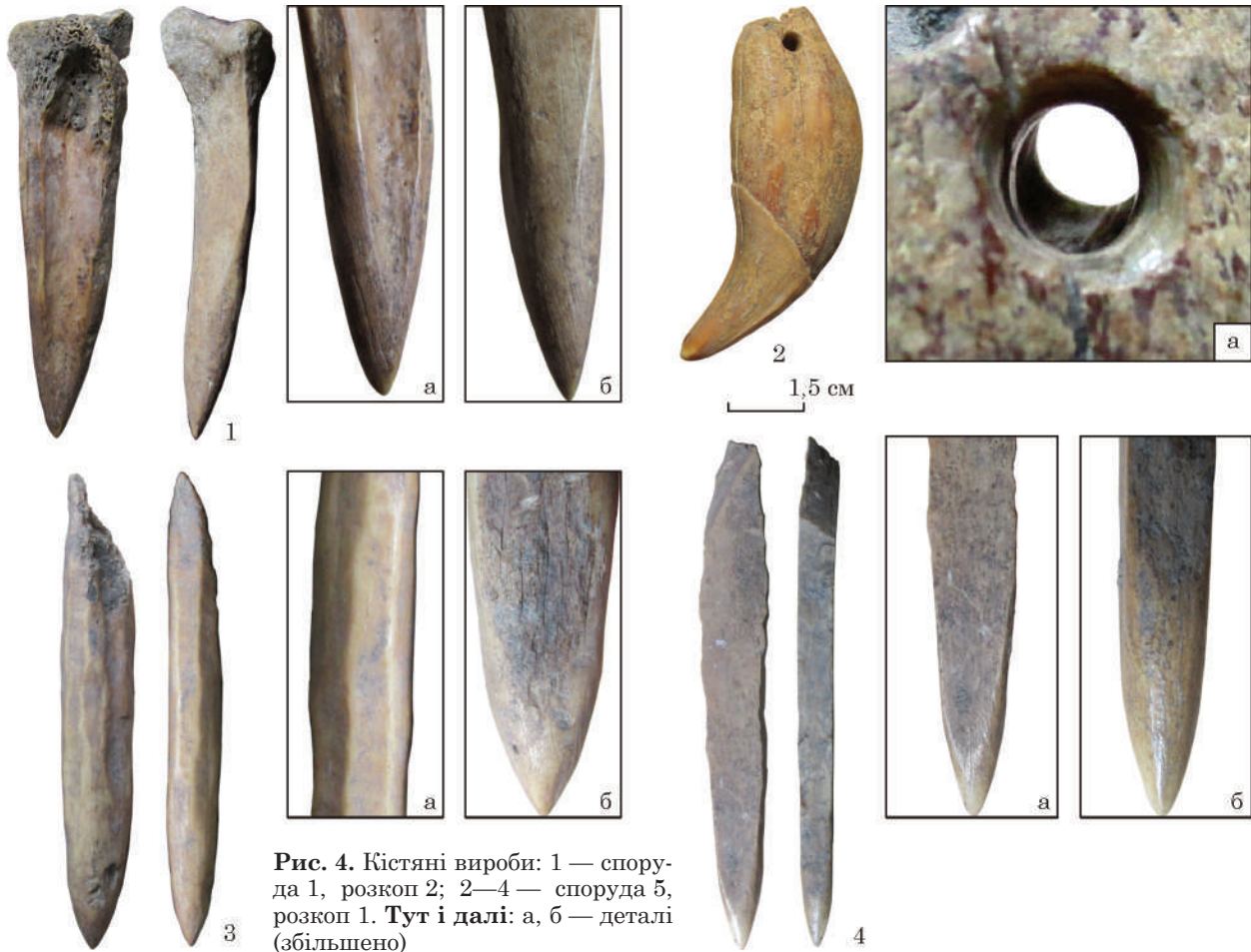

Рис. 4. Кістяні вироби: 1 — споруда 1, розкоп 2; 2—4 — споруда 5, розкоп 1. Тут і далі: а, б — деталі (збільшено)

всій поверхні. Таке лошіння могло утворитися внаслідок тривалого використання знаряддя. Довжина виробу 10 см.

Виріб можна інтерпретувати як знаряддя для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів, зокрема швів шкіряних або хутрових виробів.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 5.

4. Амулет з ікла ведмедя з просвердленим круглим отвором (№ 11/14; рис. 3: 2; 4: 2). Виготовлений з нижнього ікла. Діаметр отвору 4 мм, виконаний свердлом (рис. 4: 2а).

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 5.

5. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — велика рогата худоба, метаподій (передня п'ясна або задня плюснева кістка). Знаряддя сформоване з уламка компактної речовини (№ 26/30; рис. 3: 4; 4: 4). Функціональний кінець лощений до блиску (рис. 4: 4а, б), слабке лошіння простежується по всій поверхні, що свідчить про тривале використання знаряддя. Довжина виробу 10,2 см.

За характером загострення вістря могло бути знаряддям для обробки дрібних деталей, зокрема загладжування швів шкіряних або хутрових виробів.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 5.

6. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — метаподій бика. Виготовлене з кістки, розрубаної навскіс (№ 14/17; рис. 3: 6; 5: 2). З одного боку збереглися залишки епіфіза, який утворює руків'я. Поверхня грубо оброблена різальним інструментом. З боку зовнішньої поверхні кістки не оброблена, зберігає фактуру вихідного матеріалу. Інтенсивне лошіння по всій поверхні свідчить про тривале використання знаряддя. Довжина виробу 9,3 см.

Наявність ручки-упору і ступінь загострення функціонального кінця знаряддя можуть свідчити про його використання для проколювання м'яких матеріалів.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 6.

7. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Виготовлено з грифельної кістки коня (№ 9/12; рис. 3: 5; 5: 4). Поверхня добре відшліфована (рис. 5: 4а, б). Довжина виробу 11 см.

Видовжені пропорції і невелика товщина дозволяють припускати, що знаряддя використовували для плетіння. Воно також могло слугувати знаряддям для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 6.

8. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Виготовлене з ребра ве-

Рис. 5. Кістяні вироби, розкоп 1: 1 — споруда 6; 2—4 — споруда 9

ликої рогатої худоби (№ 19/23; рис. 3: 7; 5: 1). Має увігнуту форму, притаманну вихідному матеріалу. З вигнутої площини сколена компактна речовина, увігнута — зберігає фактуру вихідного матеріалу, трохи лощена. Загострений кінець добре залощений. Простежується його обробка грубим абразивом. Довжина виробу 16 см.

Знаряддя могли використовувати для обробки м'яких матеріалів (шкіра, хутро), зокрема, як лошило.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 6.

9. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — метаподій, велика рогата худоба. Виготовлене з компактною речовиною (№ 8/11; рис. 3: 9; 5: 3). Епіфіз з протилежного кінця зрізаний, зріз плоский. Розширення перед зрізаним епіфізом утворює руків'я. Вістря сформоване ретельно різальним інструментом, відшліфоване (простежуються слабкі сліди абразиву). Решта поверхні не оброблена. Довжина виробу 8,5 см.

Вістря гостре, знаряддя дуже зручно тримати у руці, функціональний кінець добре загострений. Таким знаряддям зручно пробивати шкіру або подібний м'який матеріал, а отже його можна інтерпретувати як пробійник або проколку.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 9.

10. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — метаподій великої рогатої худоби. Сформоване з компактною речовиною шляхом обрубки (№ 49/3; рис. 3: 15; 6: 1). Вістря сформоване різальним інструментом і підшліфоване абразивним матеріалом. Поверхня лощена від тривалого використання. Довжина виробу 12 см.

За характером загострення вістря і зручним способом утримання в руці могло бути знаряддям для обробки дрібних деталей, зокрема загладжування швів шкіряних або хутрових виробів.

Місце виявлення: розкоп 4, споруда 13.

11. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — метаподій

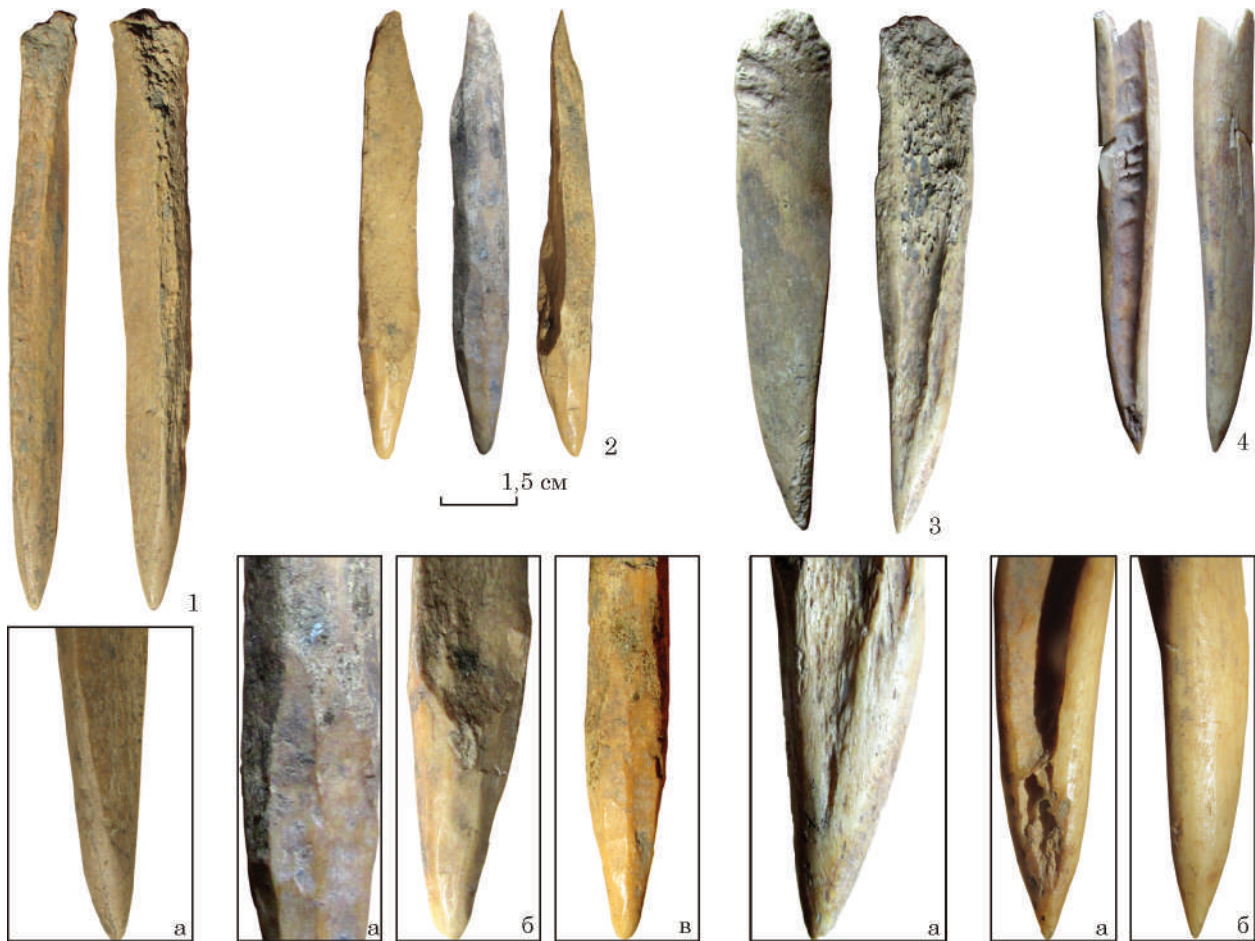

Рис. 6. Кістяні вироби: 1 — споруда 9, розкоп 4; 2, 3 — яма 4, розкоп 1; 4 — яма 7, розкоп 1

великої рогатої худоби, компактна речовина (№ 18/31; рис. 3: 19; 7: 2). Частина «руків'я» оброблена начорно обрубкою уздовж. Загострення сформовано дуже ретельно. Кінець загострений і відполірований, при збільшенні простежуються сліди абразиву. Простежене лошіння всієї поверхні, проте воно менш інтенсивне за функціональну частину. Таке лошіння могло створитися внаслідок тривалого використання. Довжина виробу 10,8 см.

Враховуючи зручність розміщення знаряддя у руці і інтенсивне лошіння функціональної частини, його могли використовувати для обробки дрібних деталей, зокрема швів шкіряних або хутрових виробів. Проте, враховуючи ступінь загостреності кінця, це знаряддя могло також слугувати для проколювання м'яких матеріалів.

Місце виявлення: розкоп 1, споруда 27 (городище).

12. Виріб (?) з кістки, фрагмент. Матеріал — грифельна кістка коня. Обидва кінці обламани (№ 26/41; рис. 3: 20; 7: 4). Поверхня зберігає фактуру вихідного матеріалу. Довжина 8,7 см.

Місце виявлення: розкоп 9, споруда 27 (городище).

13. Компактна речовина фрагменту трубчастої кістки (метаподій великої рогатої худоби) зі слідами грубої обробки різальним інструментом (№ 13/20; рис. 3: 18; 7: 3). Довжина кістки 11,8 см.

Предмет можна трактувати як заготовку для виробу.

Місце виявлення: споруда 27 (городище).

14. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — велика голікова кістка дрібної рогатої худоби. Кістка розколена уздовж (№ 27/42; рис. 3: 21; 7: 1), має трохи увігнуту форму. Поверхня лощена з обох боків. Лошіння інтенсивніше по гранях зрізу. Довжина виробу 8,7 см.

За характером загострення і лошіння могла слугувати знаряддям для обробки дрібних деталей шкіряних виробів, проте увігнута форма дозволяє також припускати використання виробу як знаряддя для плетіння.

Місце виявлення: розкоп 9, споруда 27 (городище).

15. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Трубчаста кістка, належить великій рогатій худобі, розколена уздовж, без залишків епіфіза (№ 16/19; рис. 3: 10; 6: 3). З боку зовнішньої поверхні кістки залишилася фактура вихідного матеріалу,

Рис. 7. Кістяні вироби, споруда 27, розкоп 9

більша частина поверхні має сліди лоціння. Вістря сформоване і оброблене грубим абразивним матеріалом. Лоціння інтенсивніше по гранях зрізу і біля кінця вістря з цього боку. Довжина виробу 10 см.

За характером загострення і лоціння, виріб міг слугувати знаряддям для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів, зокрема швів шкіряних виробів.

Місце виявлення: розкоп 1, яма 4.

16. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Виготовлене з компактної речовини трубчастої кістки (№ 17/20; рис. 3: 11, 6: 2), кістка належить великій рогатій худобі. Знаряддя грубо обстругане, проте вістря має сліди лоціння. Довжина виробу 8,5 см.

Виріб можна інтерпретувати як знаряддя праці. За характером загострення вістря і зручним способом утримання в руці могло бути знаряддям для обробки дрібних деталей, зокрема швів шкіряних виробів.

Місце виявлення: розкоп 1, яма 4.

17. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Виготовлене з плечової кістки свині (№ 20/24; рис. 3: 12; 6: 4). Вістря заточене (рис. 6: 4а, б), протилежний край обламаний. На поверхні простежуються сліди грубого абразиву. Поверхня лощена з обох боків, в районі функціонального загострення — до блиску. Довжина виробу 8,7 см.

За характером загострення і лоціння могла слугувати знаряддям для обробки дрібних

деталей виробів з м'яких матеріалів, зокрема швів шкіряних виробів. Через поздовжні пропорції не можна виключати також використання знаряддя як пристрою для плетіння.

Місце виявлення: розкоп 1, яма 7.

18. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Виготовлене з ребра великої рогатої худоби (№ 23/36; рис. 3: 23; 8: 3). Поверхня цілком добре лощена, вістря сформоване, кінчик залощений до блиску (рис. 8: 3а, б), мікроподряпини від абразивних матеріалів не простежуються. Довжина виробу 8 см.

За характером загострення і ступенем лоціння виріб можна інтерпретувати як лоцило, яке застосовували для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів, зокрема швів шкіряних виробів.

Місце виявлення: розкоп 9, яма 38 (городище).

19. Грифельна кістка коня з природно загостреним кінцем (№ 24/39; рис. 3: 24). Сліди обробки і лоціння відсутні. Загострений кінець обламаний, що не дозволяє стверджувати можливість функціонування цієї кістки як знаряддя.

Місце виявлення: розкоп 9, яма 39 (городище).

20. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — плюснева кістка, належить великій рогатій худобі.

Рис. 8. Кістяні вироби, культурний шар: 1 — розкоп 1; 2, 4 — розкоп 9; 3 — яма 38, розкоп 9

Знаряддя виготовлене з компактної речовини діяфізу (№ 1/1; рис. 3: 1; 8: 1). З одного кінця збереглися залишки епіфізу, який утворює руків'я знаряддя. Поверхня грубо оброблена різальним інструментом. Вістря сформоване, шліфоване грубим абразивом (рис. 8: 1а, б). Інтенсивне лошіння по всій поверхні свідчить про тривале використання знаряддя. Довжина 9,3 см.

За формальними ознаками виріб можна трактувати як знаряддя яке застосовували для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів, проте не виключено його застосування як кілка для розтягування шкіри.

Місце виявлення: розкоп 1, культурний шар, над будівлею 6.

21. Знаряддя з загостреним функціональним кінцем. Матеріал — ребро (велика рогата худоба). З одного боку знаряддя трохи загострене, проте кінець притуплений (№ 17/28; рис. 3: 17; 8: 4). Остаточо кінець оброблений за допомогою абразиву, сліди якого простежуються при збільшенні (рис. 8: 4а). На всій поверхні простежується слабе лошіння, особливо помітне на увігнутій грані. Довжина виробу 7,65 см.

За характером лошіння і невеликими розмірами знаряддя можна інтерпретувати як невеличке лощило, яке застосовували, ймовірно для обробки швів шкіряних виробів.

Місце виявлення: розкоп 9, культурний шар (городище).

22. Виріб з кістки (№ 14/22; рис. 3: 16; 8: 2). Кістка належить великій рогатій худобі. Має складну форму: широку прямокутну частину з вузьким «нощиком» з одного боку. Виготовлений за допомогою різального знаряддя (ножа) — на торцях, оброблених не дуже ретельно, простежуються його сліди. У прямокутній частині ближче до краю висвердлений отвір круглої форми. Канал має рівні стінки. Отвір виконаний свердлом (рис. 8: 2а). Розміри виробу: загальна довжина 4,8 см, довжина широкої частини 2,9 см, ширина 1,2 см, ширина вузької частини 0,6—0,35 см. Товщина 0,65 см. Діаметр отвору 5 мм.

Виріб можна інтерпретувати як деталь складного пристрою, можливо, замочок або застібку.

Місце виявлення: розкоп 9, культурний шар (городище).

* * *

Загалом, з пам'ятки походить досить типова для роменської культури колекція виробів з кістки, здебільшого знаряддя праці. Переважну більшість з них (15 екземплярів) складають примітивні знаряддя із загостреним кінцем. Ми свідомо відмовляємося від усталеного терміну «проколки», який для них

завичай застосовують, оскільки їхні функції набагато різноманітніші.

Різновиди загострених знарядь завичай трактують як знаряддя для плетіння (Ленц 2002, рис. 68: 1—4; Wrzeński 1994, s. 166. rys. 17), для підбивання утоку до ниток основи (Смирнова 1999, с. 153—154), як кілки-фіксатори шкіри, що вчинялася (Войнаровський 2017, с. 71). Л. І. Смирнова загалом вказує на три можливі функції загострених знарядь: проколювання, закріплення та плетіння / розв'язування (Смирнова 1999, с. 143). За формою і ступенем лошіння зазначені предмети відрізняються, що дозволяє припускати їхнє неоднакове призначення, хоча, власне кажучи, примітивне знаряддя з загостреним кінцем може виконувати кілька функцій. Варто окремо зауважити, що серед цих знарядь переважають такі, що мають дещо притуплений кінець. Як правило, вони також мають добре залощену з одного боку поверхню і лошіння у тому місці, де їх тримали в руці (ознака тривалого використання). Для них усталений термін «проколка» взагалі є неприйнятним через недостатнє загострення. Характер лошіння і зручний спосіб утримання у руці дозволяє інтерпретувати їх як простіший варіант лошила для обробки дрібних деталей шкіряних або хутрових виробів, зокрема загладжування швів. Не можна також виключати застосування частки з них для плетіння грубих тканин або сіток. Таких знарядь виявлено 13 екземплярів, тимчасом як імовірних «проколок» — всього дві.

У колекції є також дві грифельні кістки коня з природним загостренням — з будівлі 1 і з ями 39. У зв'язку з цими екземплярами звернемо увагу на те, що часто такі кістки безпідставно відносять до «проколок», незважаючи на відсутність на них слідів характерних для знарядь праці аналогічної форми (інтенсивне лошіння внаслідок використання, сліди обробки для надання потрібної форми — підправка форми поверхні або загострення). Обидва екземпляри з Радичівського 3 не мають зазначених слідів, отже їх віднесення до знарядь праці є сумнівним. З деякими застереженнями можна припустити, що короткий час використовували кістку зі споруди 1, де виявлене ще одне знаряддя з загостренням. Кістка має слабе лошіння, а отже можна припустити, що її могли протягом короткого часу використовувати як допоміжне знаряддя.

У колекції є також одне лошило з ребра. Такі лошила застосовували для обробки шкіри. Ще одне знаряддя збережене фрагментарно, що унеможливило його інтерпретацію.

Крім того, колекція містить заготовку з компактної речовини трубчастої кістки, з

грубою обробкою поверхні різальним знаряддям.

В поодиноких екземплярах представлені: дрібний предмет з загостреним виступом з одного боку і наскрізним отвором у середній частині, який можна інтерпретувати як деталь складного пристрою, можливо, замочок або застібку, і амулет із ікла ведмедя.

Точною аналогією зазначеному предмету є кістяний виріб такої самої форми з Києва, виявлений у 1936 р. на Старокиївській горі (Шовкопляс 1973, рис. 7: 7; Сергеева 2011, с. 80, табл. 60: 9), який відрізняється від екземпляру з Радичівського-3 більш якісною обробкою і ретельним поліруванням. Зазначені предмети формою нагадують деталь одного з різновидів пасток для хутрових тварин у якутів (Зыков 1989, рис. 52), або замок для самострілів у тувинців (Вайнштейн 1961, рис. 17). Грунтуючись на зазначених аналогіях, ми з деякими застереженнями можемо трактувати його як деталь мисливського пристрою. Замки, відомі з етнографічних прикладів, більшого розміру і зроблені з дерева, проте, враховуючи конструктивні особливості, наша знахідка також може бути аналогічним замочком. Проте, виходячи з розмірів, також не виключено, що обидва кістяні вироби могли бути застібками.

Виріб з Радичівського 3 виявлений у культурному шарі, що ускладнює його датування, проте київська аналогія дозволяє припускати його належність до ранньослов'янського або давньоруського часу.

Амулети з ікл ведмедя належать до поширеного типу амулетів слов'яно-руського часу. Вони походять переважно з пам'яток IX—X ст. Зокрема виявлені в окремих похованнях київського курганного некрополю на Старокиївській горі (Каргер 1958, с. 150) і у курганному могильнику у Шестовиці (Блифельд 1956, табл. XLI: 2; Хамайко, Яніш 2018, рис. 5: 4). Багато їх виявлено у Кам'яному (Лебединський р-н, Сумська обл.) — у похованнях могильнику IX—X ст. (Сухобоков 2012, с. 99, 112, рис. 56: 6, 69: 7, рис. 105: 17, 130: у центрі і ліворуч) і на поселенні (Сухобоков 1976, рис. 12: унизу). У Полтаві ікло ведмедя виявлене у ямі X ст. (Супруненко, Пуголовок 2014, с. 118, рис. 8: 9; 2015, с. 66, рис. 76), у Виповзові — у заповненні будівлі початку X ст. (Скорочод 2010, рис. 2). Є також знахідки на більш ранніх і більш пізніх пам'ятках. Поселення Ходосівка, звідки також походить ікло ведмедя, датується VIII—IX ст. (Петрашенко 1989, рис. 4: 16). На Райковецькому городищі знахідка найімовірніше пов'язана з XII—XIII ст. (Гончаров 1950, табл. XXII: 17).

Загалом практика використання амулетів з ікл хижаків поширена у просторі і часі, що пов'язано з особливим ставленням до хижаків і охоронною магією їхніх зубів та ікл.

Всі вироби виготовлені за нескладними технологіями, які включають лише незначну обробку первинної сировини. Виготовлення таких виробів не потребувало ані спеціальних вмінь і навичок, ані спеціальних знарядь, тому загальноприйнятою є думка, що виробництво простих виробів домашнього вжитку і промислу відбувалося у разі потреби у кожному господарстві (Флерова, (Нахапетян) 2000, с. 104; Петраускас 2003, с. 141; Петраускас 2006, с. 99). Через це примітивність знарядь взагалі є характерною для домашніх промислів (Флерова 1996, с. 302). Характерно, що всі знаряддя виготовлені з кісток свійських тварин, здебільшого великої рогатої худоби (див. додаток), тобто з підручних матеріалів. Спеціальна заготівля сировини для таких виробів не спостерігається.

Загалом склад виробів з кістки є звичайним для слов'янських пам'яток. Знаряддя з Радичівського 3 репрезентовані переважно варіантами з загостреним функціональним кінцем, більшість з них є приладами для обробки дрібних деталей виробів з шкіри або хутра або знаряддями для плетіння. Лише окремі екземпляри могли використовуватися для проколювання м'яких матеріалів, імовірно, шкіри або хутра. Варто звернути увагу на те, що їх переважна більшість сконцентрована у кількох комплексах: у спорудах 1, 5, 6, 27. У споруді 9 виявлено 1 екземпляр знаряддя з загостренням. Ще кілька знарядь (але менша кількість) виявлено у ямах і культурному шарі. Враховуючи те, що за необхідністю їх міг виготовити кожен майстер для себе, можна припускати, вони належали особам, які займалися обробкою тваринної сировини — шкіри та хутра і саме вони мешкали у зазначених спорудах. Судячи з розташування комплексів зі знаряддями, обробка тваринної сировини не концентрувалася в одній частині поселення.

ЛІТЕРАТУРА

Бліфельд, Д. И. 1956. *Звіт про археологічні дослідження в селі Шестовиці 1956 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/12а.

Вайнштейн, С. И. 1961. *Тувинцы-тоджинцы. Историко-этнографические очерки.* Москва: Восточная литература.

Войнаровський, В. М. 2017. Обробка кістки та кістяні вироби як індикатор рівня соціально-економічного розвитку населення України I тис. н. е. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко.* Київ: ІА НАН України, с. 63-74.

Гатцук, С. А. 1907. *Раскопки 1907 г. Городища и курганы.* Научный архив рукописного архива ИИМК РАН, ф. 1, оп. 10, дело 41.

Гончаров, В. К. 1950. *Райковецкое городище.* Киев: АН УССР.

Зыков, Ф. М. 1989. *Традиционные орудия труда якутов (XIX — начало XX века).* Новосибирск: Наука.

Казаков, А. Л., Потапов, И. А., Олейник, Г. Л. 1991. *Отчет об исследовании Радичевского городища.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/129.

Казаков, А. Л. 1994. Радичевский курганный некрополь. В: *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посем'я. Матеріали наукової конференції, присвяченій 900-річчю Віра.* Білопілля, с. 22-24.

Казаков, А. Л. 2010. Літописна «Сівера» і літописні міста Чернігово-Сіверщини. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 109-115.

Казаков, А. Л., Черненко, Е. Е. 2013. Археологические исследования северянского Радичева. *Археологические исследования в евровегионе «Днепр»*, 2012, с. 171-175.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.* 1. Москва, Ленинград: АН СССР.

Кравченко, Р. А. 2016. Гончарний горн XII ст. з городища Радичівське 3. В: *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції.* Чернігів, с. 70-73.

Кравченко, Р. А., Горбаненко, С. А. 2017. Матеріали до вивчення землеробства мешканців городища Радичівське 3. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко.* Київ: ІА НАН України, с. 267-274.

Куриленко, В. Е. 1988. *Отчет о разведках 1988 года.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/93.

Куриленко, В. Е. 1989. *Научный отчет о разведках музея в 1989 г. в регионе Средней Десны.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/65.

Куриленко, В. Е. 1991. *Отчет о разведках Мезинского археологического музея (Коропский район) в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1991/108.

Куриленко, В. Е. 1992а. *Научный отчет о разведках Мезинского археологического музея (Коропский район) в 1992 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/67.

Куриленко, В. Е. 1992б. Северная округа Радичева в IX—XIII вв. В: Моця, О. П. (ред.). *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.* Чернігів, с. 38-39.

Куриленко, В. Е. 1995. Пам'ятники археології Коропа та його околиць. В: Моця, О. П. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19—20 січня 1995 р., м. Чернігів).* Чернігів: Сіверянська думка, с. 47-48.

Куриленко, В. Е. 1998. Сіверяни. Округа міст Радичева і Новгород-Сіверського. *Сіверянський літопис*, 1, с. 104-106.

Ленц, Г. Т. 2002. Косторезное производство в Верхнем Прикамье. В: Белавин, А. М. (ред.). *Очерки археологии Пермского Предуралья.* Пермь: ПГПИУ, с. 217-242.

Петрашенко, В. О. 1989. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї. *Археологія*, 2, с. 32-44.

Петраускас, А. В. 2003. Інші ремесла. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель).* Київ: Шлях, с. 137-149.

- Петраускас, А. 2006. *Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст.* Київ: КНТ.
- Самоквасов, Д. Я. 1873. *Указатель сохранившихся городищ в Черниговской губернии.* Приложение. Древние города России. Санкт-Петербург.
- Сергеева, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві.* Київ: КНТ.
- Скороход, В. М. 2010. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 378-379.
- Смирнова, Л. І. 1999. Проколки. Хронологія і функціональне призначення. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 13, с. 142-162.
- Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О. 2014. Дослідження на Івановій горі у Полтаві 2012 р. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток.* Полтава: Дивосвіт, с. 88-170.
- Сухобоков, О. В. 1976. *Отчет о работе Левобережной Славяно-русской экспедиции в 1976 г.* НА ІА НАН України, ф. 64. 1076/18.
- Сухобоков, О. В. 2012. «Земля незнаема»: населення басейна Середнього Псла в X—XIII вв. по матеріалам роменско-древнерусського комплексу у с. Кам'яне. Київ: Аграр Медіа Груп.
- Уварова, П. С. 1906. Городища и курганы: Выборка из дел Черниговского статистического комитета общества Нестора-летописца и архива гр. П. С. Уваровой. *Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда.* Москва, с. 73-93.
- Флерова, В. Е. 1996. Домашние промыслы в Саркеле—Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий). В: Стащенко, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: Самарский областной историко-краеведческий музей им. П. В. Алабина, с. 277-313.
- Флерова (Нахапетян), В. Е. 2000. Рогообработка в Саркеле—Белой Веже: сырье и технология. В: Винников, А. З. (ред.). *Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья.* Воронеж: ВГУ, с. 99-110.
- Хамайко, Н. В., Яніш, С. Ю. 2018. Археозоологічні матеріали Шестовицького могильника в колекціях Інституту археології. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 192-204.
- Шекуц, А. В. 1983. *Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64. 1983/170.
- Шовкопляс, Г. М. 1973. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні.* 2. Київ, Наукова думка, с. 109-122.
- Wrzesiński, J. 1994. Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa. *Studia Lednickie*, 3, s. 151-171.
- Gatteuk, S. A. 1907. *Raskopki 1907 g. Gorodishcha i kurganu.* Nauchnyi arkhiv rukopisnogo arkhiva IIMK RAN, f. 1, op. 10, delo 41.
- Goncharov, V. K. 1950. *Raikovetckoe gorodishche.* Kiev: AN USSR.
- Zykov, F. M. 1989. *Traditionnye orudiia truda iakutov (XIX — nachalo XX veka).* Novosibirsk: Nauka.
- Kazakov, A. L., Potapov, I. A., Oleinik, G. L. 1991. *Otchet ob issledovanii Radichevskogo gorodishcha.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/129.
- Kazakov, A. L. 1994. Radichevskii kurgannyi nekropol. In: *Problemy rannoslovianskoi i davnoruskoi arkhologii Posem'ia. Materialy naukovoi konferentsii, prysviachenoi 900-richchii Vyra.* Bilopillia, s. 22-24.
- Kazakov, A. L. 2010. Litopysna «Sivera» i litopysni mista Chernihovo-Sivershchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 109-115.
- Kazakov, A. L., Chernenko, E. E. 2013. *Arkheologicheskie issledovaniia severianskogo Radicheva. Arkheologicheskie issledovaniia v evroregione «Dnepr».* 2012, s. 171-175.
- Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda.* 1. Moskva, Leningrad: AN SSSR.
- Kravchenko, R. A. 2016. Honcharnyi horn XII st. z horodyshcha Radychivske 3. In: *Serednovichni ta rannomoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XV Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii.* Chernihiv, s. 70-73.
- Kravchenko, R. A., Horbanenko, S. A. 2017. Materialy do vyvchennia zemlerobstva meshkantsiv horodyshcha Radychivske 3. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e. Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 267-274.
- Kurilenko, V. E. 1988. *Otchet o razvedkakh 1988 goda.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/93.
- Kurilenko, V. E. 1989. *Nauchnyi otchet o razvedkakh muzeya v 1989 g. v regione Srednei Desny.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/65.
- Kurilenko, V. E. 1991. *Nauchnyi otchet Mezinskogo arkheologicheskogo razvedkakh muzeia (Koropskii raion) v 1991 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/108.
- Kurilenko, V. E. 1992a. *Otchet o razvedkakh Mezinskogo arkheologicheskogo muzeia (Koropskii raion) v 1992 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1992/67.
- Kurilenko, V. E. 1992b. Severnaia okruga Radicheva v IX—XIII vv. In: Motsia, O. P. (ed.). *Problemy vyvchennia serednovichnogo sela na Polissi.* Chernihiv, s. 38-39.
- Kurylenko, V. E. 1995. Pam'iatnyky arkheolohii Koropa ta yoho okolits. In: Motsia, O. P. (ed.). *Slov'iano-ruski starozhytnosti Pivnichnogo Livoberezhzhia. Materialy istoriko-arkheolohichnogo seminaru, prysviachenoho 60-richchiiu vid dnia narodzhennia O. V. Shekuna (19—20 sichnia 1995 r., m. Chernihiv).* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 47-48.
- Kurylenko, V. E. 1998. Siveriany. Okruha mist Radycheva i Novhoroda-Siverskoho. *Siverianskii litopys*, 1, s. 104-106.
- Lentc, G. T. 2002. Kostoreznoe proizvodstvo v Verkhnem Prikame. In: Belavin, A. M. (ed.). *Ocherki arkheologii Permskogo Preduralia.* Perm: PGPU, s. 217-242.
- Petrashenko, V. O. 1989. Volyntsevska kultura na Pravoberezhnomu Podniprovi. *Arkheolohiia*, 2, s. 32-44.
- Petrauskas, A. V. 2003. Inshi remesla. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdenoruskikh zemel).* Kyiv: Shliakh, s. 137-149.
- Petrauskas, A. 2006. *Remesla ta promysly silskoho naselennia Serednoho Podniprovia v IX—XIII st.* Kyiv: KNT.
- Samokvasov, D. Ia. 1873. *Ukazatel sokhranivshikhsia gorodishch v Chernigovskoi gubernii. Prilozhenie.* Drevnie goroda Rossii. Sankt-Peterburg.
- Serhieieva, M. S. 2011. *Kostorizna справа u Starodavnomu Kyievi.* Kyiv: KNT.
- Skorokhod, V. M. 2010. Doslidzhennia Vypovzivskoho arkheolohichnogo kompleksu 2009 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, s. 378-379.
- Sмирнова, Л. І. 1999. Проколки. Хронологія і функціональне призначення. *Новгород и Novgorodskaja zemlia. Istoriia i arkheolohiia*, 13, s. 142-162.

REFERENCES

- Blifeld, D. Y. 1956. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v seli Shestovytsi 1956 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/12a.
- Vainshtein, S. I. 1961. *Tvintcy-todzhintcy. Istoriko-etnograficheskie ocherki.* Moskva: Vostochnaia literatura.
- Voinarovskiy, V. M. 2017. Obrobka kistky ta kistiani vyrobny yak indyktor rivnia sotsialno-ekonomichnogo rozvytku naselennia Ukrainy I tys. n. e. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e. Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 63-74.

Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. 2014. Doslidzhennia na Ivanovii hori u Poltavі 2012 r. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Poltavskiy kraieznavchyy muzei: zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeiznavstvo, okhorona pam'iatok*. Poltava: Dyvosvit, s. 88-170.

Sukhobokov, O. V. 1976. *Otchet o rabote Levoberezhnoi Slaviano-russkoi ekspeditsii v 1976 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64. 1076/18.

Sukhobokov, O. V. 2012. «Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X–XIII vv. po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa u s. Kamennoe. Kiev: Agrar Media Grup.

Uvarova, P. S. 1906. Gorodishcha i kurgany: Vyborka iz del Chernigovskogo statisticheskogo komiteta obshchestva Nestora-letopistca i arkhiva gr. P. S. Uvarovoi. *Trudy Moskovskogo predvaritel'nogo komiteta po ustroistvu XIV Arkheologicheskogo sezda*. Moskva, s. 73-93.

Flerova, V. E. 1996. Domashnie promysly v Sarkel—Belo Vezhe (po materialam kollekcii kostianykh izdelii). In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e.* Samara: Samarskii oblastnoi istoriko-kraevedcheskii muzei im. P. V. Alabina, s. 277-313.

Flerova (Nakhapetian), V. E. 2000. Rogoobrabotka v Sarkel—Belo Vezhe: syre i tekhnologiya. In: Vinnikov, A. Z. (ed.). *Evraziiskaia step i lesostep v epokhu rannego srednevekovia*. Voronezh: VGU, s. 99-110.

Khamaiko, N. V., Yanish, Ye. Yu. 2018. Arkheozoolohichni materialy Shestovyt'skoho mohyl'nyka v kolekciiakh Instytutu arkheolohii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 192-204.

Shekun, A. V. 1983. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh na Chernigovshchine v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64. 1983/170.

Shovkopliias, H.M. 1973. Pro kostorizne remeslo v starodavnomu Kyievi. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Seredni viky na Ukraini*. 2. Kyiv, Naukova dumka, s. 109-122.

Wrzesiński, J. 1994. Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa. *Studia Lednickie*, 3, s. 151-171.

M. S. Sergeeva, R. A. Kravchenko

OBJECTS FROM THE TREATED BONE FROM THE SETTLEMENT OF RADYCHIVSKE 3 ON THE DESNA RIVER BASIN (ACCORDING TO THE EXCAVATIONS 1991—1992)

The bone objects from the multi-layered settlement Radychivske 3 (Korop district, Chernihiv region) are introduced into scientific circulation and analyzed in the paper. They have been found during the excavations in 1991—1992. The items come from objects of Romny culture (structures and pits) and from the cultural layer.

Most of the finds are pointed tools. Thirteen of them can be interpreted as tools for treating of seams or for weaving and 2 are piercing tools. The collection also contains two horse bones with a natural sharpening with no traces of use. Their interpretation as tools is problematic. The collection also includes the polish tool made of rib. In addition, in the collection of treated bone there is a workpiece made of compact bone.

The bone object with a through hole in its middle part can be interpreted as a detail of complex device, perhaps the lock or clasp. Its analogy is the bone item of similar shape from Kyiv. The item from Radichiv was found in the cultural layer. The conditions of the find make it difficult for dating but the Kyiv parallel allows us to date it to the Slavic (Romny culture) or Old Rus time.

The collection also includes the bear's fang amulet. Such amulets were common during Slavic and Old

Rus time. They occur mainly from the sites of the 9th—10th centuries although in general they are found both earlier and later than the time in question.

All the tools were made from the bones of domestic animals, mostly cattle. Horse bones and single specimens of bones of pig and small cattle were also identified. So the manufacture of such products was based on materials at hand.

In general, the set of bone products is common for Slavic sites. Considering that, if necessary, each artisan could make the bone items for himself, we can assume that they belonged to persons who were engaged in the treatment of animal raw materials, primarily of leather and fur.

Keywords: Desna River area, Slavs, Romny Culture, bone processing, bone tools, fang amulet.

Одержано 3.01.2021

КРАВЧЕНКО Роман Анатолійович, молодший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KRAVCHENKO Roman, Junior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5193-4482, e-mail: romakrav@ukr.net.

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

SERGEIEVA Maryna, Dr. hab., Leading Researcher of Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3785-0311, e-mail: mar.sergeyeva@gmail.com.

Додаток

О. Г. Сенюк

ВИЗНАЧЕННЯ ОБРОБЛЕНИХ КІСТОК З ПОСЕЛЕННЯ РАДИЧІВСЬКЕ 3

1991, розкоп 1, посад

1/1¹. *Знаряддя праці*, культурний шар, кв. 2, гл. 0,43 м, ВРХ, плюснева кістка.

8/11. *Знаряддя праці*, споруда 9, кв. 24 гл. 0,75 м, ВРХ, метаподій.

9/12. *Знаряддя праці*, споруда 6, кв. 7, гл. 1,30 м, кінь, грифельна.

11/14. *Амулет*, споруда 5, кв. 11, гл. 1,55 м, ведмідь, клик нижній (просвердлений отвір).

12/15. *Знаряддя праці*, споруда 5, кв. 21, гл. 1,37 м, ВРХ, не визначено.

14/17. *Знаряддя праці*, споруда 6, кв. 11, гл. 2,17 м, ВРХ, метаподій.

16/19. *Знаряддя праці*, яма 4, кв. 20, гл. 0,62 м, ВРХ, не визначено.

17/20. *Знаряддя праці*, яма 4, кв. 19, гл. 0,57 м, ВРХ, не визначено.

19/23. *Знаряддя праці*, споруда 6, кв. 7, гл. 1,80 м, ВРХ, ребро.

20/24. *Знаряддя праці*, яма 7, кв. 14, гл. 0,64 м, свиня, плечова.

1. За фактом наявності знахідки / за польовим описом А. Л. Казакова. В описі А. Л. Казакова нумерація індивідуальних знахідок окрема для кожного розкопу.

26/30. *Знаряддя праці*, споруда 5, кв. 11а, гл. 1,25 м, ВРХ, метаподій (передня п'ясна або задня плюснева).

1991, розкоп 2, посад.

40/13. *Знаряддя праці*, споруда 1, кв. 9, гл. 2,35 м, ВРХ, метаподій.

44/18. *Знаряддя праці*, споруда 1, кв. 15, гл. 2,30 м, кінь, грифельна.

1991, розкоп 4, посад.

49/3. *Знаряддя праці*, споруда 13, кв. 1, гл. 1,90 м, ВРХ, метаподій.

1992, розкоп 9, городище.

13/20. *Знаряддя праці*, споруда 27, кв. 2, гл. 1,40 м, ВРХ, метаподій.

14/22. *Амулет*, культурний шар, кв. 25, гл. 1,50 м, ВРХ, метаподій.

17/28. *Знаряддя праці*, культурний шар, кв. 13, гл. 1,57 м, ВРХ, ребро.

18/31. *Знаряддя праці*, споруда 27, кв. 2, гл. 1,36 м, ВРХ, метаподій.

23/36. *Знаряддя праці*, яма 38, кв. 18, гл. 1,47 м, ВРХ, ребро.

24/39. *Знаряддя праці*, яма 39, кв. 19, гл. 1,91 м, кінь, грифельна.

26/41. *Знаряддя праці*, споруда 27, кв. 2, гл. 1,69 м, кінь, грифельна.

27/42. *Знаряддя праці*, споруда 27, кв. 3, гл. 1,90 м, МРХ, велика гомілка.

СЕНЮК Олег Геннадійович, науковий співробітник, ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України», ІА НАН України, Київ, Україна.

SENIUK Oleg, Researcher of State Enterprise «Security Archeological Service of Ukraine» of Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: sog32@ukr.net.